

ORTAK SIR KALIPLARIMIZ: TÜRK DÜNYASI BİLMECELERİ ÜZERİNE*

Our Collective Enigma Patterns: On Riddles of Turkish World

Dr. Dilek TÜRKYILMAZ**

ÖZ

Bu çalışmada bilmece türünün çeşitli araştırmacılar tarafından yapılan tanımlarından birkaçı, türün kendisini tanımlayan örneklerle birlikte verilmiş, terimin Türk dünyasındaki karşılıkları bilmece türünün kökeni ve mitolojiyle olan bağı üzerinde durulmuştur. Türk dünyası ölçeğinde, tarihsel ve güncel yazılı kaynaklardan taranarak binlerce bilmece arasından derlenen yedi yüz civarında bilmece türünün cevap, yapı ve düşünce benzerliği ortaklığı bir ölçüt olarak kullanılarak tematik sınıflandırılmaya gidilmiştir (burada verilecek örnekler tematik tasnife sokulmadan sınırlı sayıda olacaktır). Böylelikle bu çalışmayla Türk dünyasının ortak kültürel mirasının belirlenmesine ve diğer *konuşmalık* türlerle birlikte bu tür ortaklıklarının kemiyet ve keyfiyet bakımından yapılacak daha gerçekçi değerlendirmelerin önünü açabilmesine katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Anahtar Sözcükler

Bilmece, Türk dünyası, ortak bilmece türleri

ABSTRACT

In this paper some definitions of the riddle type by several researchers are presented together with definitive samples and the synonyms of the term in the Turkish world, the origin of the riddle type and its relation with mythology are focused on. On the scale of the Turkish world, among thousands of riddles approximately seven hundred have been compiled by scanning historical and contemporary written sources of texts. Selected riddles have been thematically classified by using respond, structure and mentality resemblance as a criterion (the samples given in this paper are in limited number are not classified). This paper aims to contribute to the determination of the common cultural heritage of the Turkish world and also contribute to new evaluations of such commonalities together with other spoken text types in terms of quality and quantity.

Key Words

Riddle, Turkish world, common riddles

Sözlü halk edebiyatı ürünlerinden biri olan bilmece türü, dünya folklorunun olduğu gibi, Türk folklorunun da en yaygın ve zengin türlerindedir. İnsanlığın ortaya koyduğu ilk sözlü ürünlerden biri olan bilmece, kavram olarak üzerinde durulmasına rağmen, tanım olarak üzerinde pek durulmayan bir türdür. Yabancı araştırmacıların bu türle ilgili pek çok tanım yapmış olmalarına karşılık, ülkemizde araştırmacıların pek çoğu Şükrü Elçin tarafından yapılan “*Bilmeceler tabiat unsurlarıyla bu unsurlara bağlı hadiseleri; insan, hayvan ve bitki gibi canlıları; eşyayı; akıl, zekâ veya güzellik nevinden mücerret dinî konu ve motifleri*

vb. kapalı bir şekilde, yakın-uzak münasebetler ve çağrışımlarla düşünce, muhakeme ve dikkatimize aksettirerek bulmayı hedef tutan kalıplaşmış sözlerdir” (Elçin 1989: 1) şeklindeki tanım üzerinde durmuşlardır.

Büyük bir bilmece külliyatı hazırlayan İlhan Başgöz ve Andreas Tietze ise yayımladıkları çalışmalarında, bir tarif denemektense bilmeceyi tanımlayacak olan öğeler üzerinde etraflıca durmaya özen göstermişlerdir. Ancak bu çalışmanın tanımlar bahsinde İlhan Başgöz’ün Pertev Naili Boratav’la beraber, 1964 yılında yayımladıkları makalede [“Les Devinettes”, *Philologiae Turcicae Fundamenta*

* Bu makale, 2007 yılında Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde tamamladığım “Türk Dünyasında Bilmece” başlıklı basılmamış doktora tezinden hareketle yazılmıştır.

** Eskişehir Osmangazi Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Araştırma Görevlisi, dturkyilmaz74@hotmail.com

II] yapmış oldukları ve bilmecenin şiirsel yapısına dikkat çekilen bir tanım verilmiştir. “Sözlü edebiyat türlerinden biridir, şiirsel bir klişe içinde karşılık bekleyen bir küçük sorudur. Çok defa nesneyi veya ilkeyi tek bir kelime ile ifade eder. Metinde verilen ipuçları ile bu nesnenin bulunması söz konusudur” (Başgöz-Tietze 1999: 2).

Türk dünyasında da bilmece hakkında pek çok tanım yapılmıştır.¹ Bu tanımlar içerisinde en yetkin olanlarından biri de Azeri araştırmacı Paşa Efendiyev’in, sözlü edebiyat geleneğinin türlerini incelediği çalışmasında bilmece için yaptığı “*Tapmaca, halg edebiyatının en geniş yayılmış janrlarından biridir. Tapmaca bu veya diğer eşya, hadise ve mefhum hakkında yararır. Hem in eşya ve hadisenin bir elameti, bir keyfiyeti dolayı yolla söylenilir, başka cehetleri ise gizli sahlanırlar... Tapmaca insanların düşüncesini yohlamag megsed ile düzeltilen bu veya diğer hedise ve eşyanın poetik tesviridir*” (Efendiyev 1981: 103-104) şeklindeki tanımıdır.

Batı dünyasında da bilmece hakkında birçok tanım yapılmıştır.² Bunlar içinde bilmecelerin yapısal özellikleriyle ilgili çalışmaları olan, Robert Georges ve Alan Dundes’in yaptıkları tanım dikkat çekicidir. “*Bilmece içinde bir veya birden fazla betimleyici öge olan ve bunlardan iki tanesinin karşılık içinde bulunabileceği geleneksel bir sözlü anlatımdır.*” (Georges-Dundes 1963: 116)

Sözlü kültür toplumlarının düşünce dünyasını açıklayan ve bu toplumlara soru üretmeyi ve cevap bulmayı öğreten bilmecelerin, bir anlamda kendilerini tanımladıkları, cevabı bilmece olan örneklerine ise çeşitli Türk lehçelerinde şu şekilde rastlanmaktadır:

<i>ttü</i>	Dağlardan taşlardan Canlıdan, cansızdan; Yiyilir, içilirden; Yiyilmezden içilmezden; Ben söyleyeyim sen bil
------------	---

<i>dlrm</i>	Âzımda bi zembil İçimde gödebil Ben süleyem sen de bil.
<i>kklp</i>	Akıllığa aytsam Oyladı da bildi Akılsıza aytsam Tınladı da küldi
<i>özbk</i>	Oym oyun oyunım Köngül açar tuyunım
<i>lbnr</i>	Biy kaya biy cık! Big agyık biy sak! Bu elem saña oynamas, Hay kişi munu ataita
<i>kırm</i>	Akıllığa ayttım Tüşündü de bildi Akılsızığa ayttım Dinledi de güldü
<i>tatr</i>	Yugaltkan eyberen tügel Ezlemiyçe tapmıysın *** Akıllığa eyttim Oyladı da belde Akılsızığa eyttim Tınladı da kölde
<i>kazr</i>	Gara atı yağladım Gaya dibine bağladım

Tarif eskilerin ifadesiyle “efrâdını câmi, ağıârını mani” olmalıdır. Ancak sosyal bilimler gibi dinamik alanlarda böylesi bir tanımın yapılmasının zorluğu da ortadır. Öte yandan bilmecelerin, bir tür olarak sahip olduğu özellikleri büyük ölçüde bünyesinde toplamış oldukları da bir gerçektir. Bu bakımdan terimi bütün boyutlarıyla ortaya koyacak kapsamlı ve dolayısıyla biraz da uzun bir tanım ortaya çıkması kaçınılmazdır. Bununla beraber yukarıda temas edilen şartlarda göz önünde bulundurularak terimi şu şekilde tarif etmek mümkündür.

Bilmece, her tür nesne, kavram ve konu ile ilgili bir soruyu, geleneğin gereği olan zaman ve mekânlarda, çeşitli fonksiyonlar üstlenerek; sorulan nesne, kavram ve konuya ilişkin özellikleri az

çok bünyesinde barındırıp, manzum veya mensur bir yapı içerisinde yerleşerek; muhatabın muhakeme ve dikkatini harekete geçirmek suretiyle karşılığını buldurmayı hedefleyerek soran; cevabı ise “çoğu kez” tek kelime ve ait olduğu toplumun beklentilerine uygun, o toplumda önceden tartışılmadan kabul edilmiş; “pek çoğu” şiirsel bir ifadeye sahip ve “çoğu” kalıplaşmış ifadelerden oluşan, soru cümlesi olmadığı halde, geleneği bilenler tarafından öyle olduğu anlaşılan geleneksel sorulardır (Türkyılmaz 2007: 22).

Diğer anonim türler gibi bilmece türünün de izleri eski zamanlara kadar sürülebilir. Yazılı edebiyatımızda bilmecele ilgili ilk kayıtlara Divânü Lûgati’t-Türk’te rastlanmaktadır. XI. yüzyılda Arapça olarak yazılan, örnek metinlerin Türkçe olarak verildiği ve Türk kültür tarihinin en eski ve değerli yazılı kaynağı olan bu eserde hiçbir bilmece metni, örnek olarak gösterilmediği için o devrin bilmeceleleri hakkında bilgi sahibi olunamamaktadır. Ancak Divân’da *taP-* [*buL-*] fiil kökünden türetilen *tabuzg*, *tabuzgu neng* (Atalay 1992, I: 489), *tabuzguk* (Atalay 1992, I: 502), *tabzug* (Atalay 1992, I: 462), *tabzuguk*, *tabuzdum* (Atalay 1992, I: 462), *tabuzguk*, *tabızdı* (Atalay 1992, II: 164) gibi birtakım kelimeler tespit edilmiştir. Hiçbir örnek metin olmasa da Divân’da “*tabızdı*” kelimesinin “ol manğa söz tabızdı” (o bana bilmece sordu) şeklinde izah edilmesinden bilimcenin Türkler arasında XI. yüzyıl eğlenceleri arasında yer aldığını söylemek mümkündür. Ayrıca “*tabzug*” kelimesinin “halkın birbirini sınamaya çektikleri bilmece” biçimindeki izahından da, bilimcelerin bugün olduğu gibi çocuklar arasında söylenegelen bir ürün olmadığını, halkın birbirini bilimcelerle sınamaya çektiğini anlıyoruz. Abdülkadir İnan’ın (1987: 354) bir tespitine göre, derlemeye dayalı ilk Türk bilimcelerini ihtiva eden, Kıpçak dil sahasının ürünü Codex Cumanicus’taki, Tap tap tamızık/ Tamadırgan tamızık/ Köleges bar/ Köye-

dırgan tamızık şeklindeki birinci bilimcenin ilk dizesindeki “tamızık” kelimesi de bilmece anlamına gelmektedir.

Bütün Türk dünyasında yaygın ve sevilen bir tür olan bilimceleer için Türklerin kullandıkları terimler de, temel de “*taP-* ve *biL-* gibi birkaç köke bağlı” (Sakaoglu 1979-1983: 230) olmakla beraber oldukça farklılıklar göstermektedir. Türk dünyasında bilmece kelimesinin karşılığı olarak *tabıskak*, *tabışkak*, *tabkak*, *taptıruv*, *tavısak*, *bilmaca*, *tapmaca*, *tabışmak*, *yomak*, *yumak*, *elbergen comak*, *jumbak*, *matal*, *tıvızık*, *taabırın*, *tepişmak* gibi çok çeşitli terimler kullanılmaktadır. Bunların dışında Türk dünyasının bazı bölgelerinde *commok*, *cumak*, *gomak*, *gombak*, *zomak* gibi terimlerde bilmece karşılığında kullanılmaktadır. Anadolu sahasında ise en yaygın olarak kullanılan terim ise *biL-* fiil kökünden bilmece terimi olmakla birlikte, başka terimlerin kullanıldığına da rastlanmıştır. Asal, asal sorma, askı, atlı hekat, atlı mesel, bağlama, bilmaca, bilmece söyleşme, bilmeli matal oyunu, bulmaca, düğün, düzmece, elçim, fıçık, gazelleme, hikâye, masal, mat, mesel, mesel vurma, metal, metel söyleşme, tanıtmaca, tanıtmalı hekat, *tatmaca*, bunlardan bazılarıdır.

Bilmecelerin şekil ve muhteva yönünden son derece basit ve sade görünen oldukça eski bir tarihi vardır. Araştırmacılar bilimcelerin bir kısmının, henüz toplumların inkişafının ilkel aşamalarında teşekkül etmiş mit, efsane ve merasimlerle ilgisi olduğunu söylemişlerdir. Mitoloji okulunun üyelerinin çoğu, bilimcelerin mitlerle ilgili olduğunu iddia etmekteydiler. A. N. Afanasyev, bilimceyi eski Slavların mit ve efsaneleriyle öğrenmiş ve bilimceyi mitlerle ilişkilendirmiştir. O. F. Miller de aynı görüşü paylaşmıştır (Seyidov 1973: 145). Rus folklorist M. A. Ribnikova’nın, bilimceyi tanımladığı “*herhangi bir şeyin nasıl meydana geldiğinin neye yaradığının hayattaki göstergesidir*” şeklindeki

sözlere (Şahin 1995: 99), bilmecenin mite yakın karakteriyle ilgili çağrışımlarda bulunmaktadır. Bu tanım, Eliade'in (1993: 12-13) mit için söylediği "mitler ister eksiksiz olarak bütün gerçeklik, isterse onun yalnızca bir parçası olsun bir gerçeğin nasıl oluştuğunu veya meydana geldiğini anlatır, mitler daima bir yaratılışın öyküsünü ortaya koyar" şeklindeki sözleriyle, son derece yakındır. Buna mukabil Andre Jolles bilmece ile miti birbirinin tam karşıtı olarak görür. Ona göre mit zihinde beliren soruların cevabı, bilmece ise karşılık isteyen bir sorudur (Başgöz-Tietze 1999: 7). Maranda da benzer bir yaklaşımla, bilmecelerin asıl işlevinin kurulu düzenin belirli alanlarını sorgulamak olduğunu, mitlerin işlevinin ise kurulu düzeni zorlamak gibi görüldüğünü ifade eder (Maranda 1971: 52). Bilmecelerin mitolojiyle alakasını kurmaya çalışan araştırmacılardan biri de Tietze'dir. Tietze (1981: 75-91) Dağda deliman / Suda Süleyman ilk iki mısraıyla başlayan ve genellikle dört mısralı olan bilmecenin İslami döneme ait olduğu tespitini yapar. Daha sonra aynı bilmecenin Müslüman olmayan Hakas, Yakut, Tuva, Altay boyları arasındaki varyantlarını gören Tietze (1981: 89), bilmecenin mitolojiyle alakasını kurar. Ona göre Müslüman Türkler arasında ilk mitolojik manasını kaybeden bu bilmecenin ilk iki mısraında ifade edilenin, eski Türk inanç sisteminde kutsal sayılan dağın ve suyun efendisi anlamına gelmektedir.

Pek çok bilim adamına bilmecelerin mitik bir karakter taşıdığı fikrini veren diğer bir örnek metin Yunan mitolojisindeki Sfenks (Sphinks) hikâyesine bağlı olarak söylenen bilmecedir. Thalhammer (1983: 112) Sfenks bilmecesinin ortak bir diller ötesi bilmece geleneğinin ifadesi olması bakımından önemini vurgularken, bu bilmecenin Türkçe ve ortak Türkçe bilmece geleneği olup olmadığı hususunda ölçü olarak alınmayacağını söylemektedir.

Burada önemli olan iptidai devir insanların kendilerinin yarattığı dil yardımıyla nasıl iş yaptıkları, başta büyü, oyun gibi hünerlerini dil ile birleştirerek tabiatı, dinî şarkı, masal, bilmece gibi sözlü yaratıcılar ile nasıl kontrol ettikleri ve bu şekilde folklor türlerini faaliyete geçirdikleridir. Huizinga (2000) kültürün ve dilin oyundan doğduğunu, dolayısıyla bilmecelerin de, ilkel insanın evrenin düzeninin devamlılığı açısından sihirli bir güç bulduğu oyundan kaynaklandığını söylemektedir. İlkel insana göre sihirli bilgi (bilgi yarışması) ile gerçekleşen törenler evrenin devamlılığını teyit etmektedir. Bilmecelerin ilk örneklerini Brahmanların kutsal kitabı Rig Veda'daki dinsel ilahilerde bulmamızın nedeni de budur.

Şu halde bilmeceler bugünkü halini almadan önce, insanların içtimai hayatlarında gizlice konuşma, gizli dil, yani şartlı konuşma ihtiyacı duyulması noktasında meydana gelmiştir. Bu gizli dil, eski inanışlara, sihir, tabu ve mistik törenlere bağlı bir şekilde doğmuştur. İlkel kabilelerin dünya görüşünün sınırlı oluşu, tabiat içinde cereyan eden her tür hadisenin onların gözünde kutsallaşmış, tanrısallaştırıldığı herkesçe malumdur. Bugün bile pek çok kabilenin karanlık mağaralar, çölleşmiş ve bitki örtüsünden yoksun yüksek dağlar, tuhaf görünümü çamur tepelikleri veya insanın yüz hatlarını andıran taşlara tapındıkları bilinmektedir³. Animizm yani canlandırmacılık, ilkel zamanların dini olarak belirdiğinde, insanlar doğadaki her unsurun kutsal birer ruh olarak değerlendirilmişlerdir. Aslında son derece sıradan sayılması gereken bir deneyim, ilkel insanın hayatında birtakım sebeplerle (örneğin şimşek çakarken birden yıldırım düşmesi gökyüzüyle ilgili başka çağrışımlara sebep olmaktadır) aniden mistik bir deneyime dönüşmektedir (bkz. Levy-Bruhl 2006: 73-74). Ağacın, taşın, suyun, gökyüzünün bir gücü ve bir dili olduğu, söylenen her şeyin tabiatın iyeleri/ıssıları

tarafından duyulduğuna ve anlaşıldığına inanılmaktadır. Anadolu'da "yerin kulağı vardır" sözünde kendini hissettiren bu animistik anlayış bilmecelere çeşitli tabiat hadiselerinin canlı bir şey gibi tasvir edilmesi şeklinde yansımıştır. Cevabı rüzgâr olan, Ayağı yok kaçar/ Kanadı yok uçar ve cevabı ay veya güneş olarak değişen, Burdan vurdum baltanı/ Ordan çıktı haltanı/ Anam bir oğlan doğurdu/ Yerin göğün sultanı bilmecelerinde ilk bakışta teşbih ruhunun ağır bastığı düşünülebilir. Ancak dikkatli bir gözle bakıldığında bu bilmecelerde rüzgâr, ay ve güneşin erken dönemlerin tezahürü olarak canlı gibi tasavvur edildiğini görmek mümkündür. Kamlık döneminin sihirli, büyüsel ifadelerinin korunduğunu şu bilmecede de görmek mümkündür. Kazan Tatarlarına ait yılan bilmecesinde İsanbet (1970:9), eski yılan büyüğü ile ilgili sihir sözlerinin izlerini bulmaktadır.

Taba taba tabalama

(Tava tava tavlama)

Taba arkılı yurgalama

(Tava ile koşturma)

Ayır kürsen keşneme

(Ayır görsen kişneme)

Keşe kürsen taşlama

(Kişi görsen dişleme)

"Tava tava" sözlerini, Tatarların demirin sihir gücüne olan inançlarıyla açıklayan İsanbet, bu sözlerle yılanın sakinleştirilmeye çalışıldığını, bu büyüsel sözlerle yılanın hipnozlandığını söylemektedir. Bilmecelerin mitolojik dönemlerin ürünleri olduğunu gösteren, bu dönemlere ait unsurlar ve inançlar barındıran bir Azeri bilmecesinde de vebanın giderilmesi için ilahi bir gücü olduğuna inanılan aya yalvarılmaktadır; "O nedi ki gap gaya/ Köyden endi sar[ı] çaya/ Savuşdursun belanı/ Yalvardım gümüş aya" (Seyidov 1992: 2).

Kabilevî topluluklar, kendi kafalarında yaratıp tapındıkları ilahların, gönlünü hoş tutmak için kurban sunma, dua etme, isteklerini yerine getirme vb. uygulamalarla sınırlı kalmamış, aynı

zamanda onlardan kaçmaya, onları aldatmaya da çalışmışlardır. Söylediklerinin yanlış anlaşılıp ilahların kızacağı ihtimaline karşı örneğin zararlı hayvanların isimlerini açıkça zikretmemiş, onların gerçek isimlerinin yerine ilahların anlamayacakları isimlerini söylemişlerdir. Örneğin kurda *canlı, dik kulak, kızıl göz; ayıya-büyük ayak, tabanı geniş, muhar; vaşağa kötü diş, sarı ayak, kışık sokmak; porsuğa kısa kuyruk, pık pık; kirpiye iğneli, çıganak tüy; tilkiye hileci, tavukçu, uzun kuyruk; gelinciğe akdöş;* domuz *yamçukulak, baş döven; ineğe çuh çuh, illeziy; koyuna allezin; ata tüşe; eşeğe uzun kulak* demekteydiler (Şahin 1995: 78-79). Anadolu'da da benzer sebeplerle ve elbette İslami inanca bağlı olarak domuzun *dağdaki, sözüüm ona, adı batasıca, adı kötü* vb. biçiminde isimlendirilmesi de gizli dilin bir göstergesidir (Şimşek 2003: 225).

Tatarlar arasında (İsanbet 1970: 12) bu meseleyle ilgili şu örnek anlatılır. Nineler sığana tuzak kurunca çocukları şöyle tembihlerlerdi. Sakın "ismiyle" çağırma "kendisi" sezmesin, sezerse tuzağa düşmez. Bu sebeple de sığana *komak* veya *ozın koyruk* demişlerdir. Karaçaylarda, isminin söylenmesinin sakıncalı olduğu düşünülen bir hayvanın adını evdekilerden biri söylediğinde, yaşlıların "sen hayırlı söz söylemesini bilmez misin" diye kızarak "ağzın kurusun, yazıklar olsun" şeklinde ilendikleri ve akabinde "düşünülen yerden Allah uzak etsin, adı ölü yemeğinden sonra anılsın, başı ateşte böyçe yansın" denildiği ve ateşe bir çöp atıldığı kaydedilmektedir (Şahin 1995: 80).

Hayvanların adlarına ilişkin oluşturulan gizli dil numunelerinin pek çoğunun bugün yaşayan bilmecelerle korunduğunu görmek mümkündür. Türkiye Türkçesinde ve pek çok Türk boyunda yaygın olan koyun ile ilgili "Sabah gelir ellezi/ Akşam gelir ellezi/ Türlü türlü ipekten/ Düğme yapar ellezi", şeklinde yaşayan bilmecedeki "ellezi" kelimesinin anlamı

nı erken dönemlerdeki gizli dil bağlamı içinde aramak gerekmektedir. Düşünce gelişiminin çok eski seviyelerini yansıtan örneklerin bugünkü bilmece repertuarlarında saklanan numunelerinden biri de Başkurtlar arasında yaşayan şu bilmeceye görülür: “Şart etti, şurt etti/ Karadağ’ın kapısı/ Yalt etti yolt etti/ Kara ormanın arkası/ Geçip gitti görmedim/ Ne olduğunu bilmedim”. Bu örnekte gizlenip söylenen gizli “iyenin” yani Gök Tanrısının ruhunu teskin etmeye çalışma, ona hissettirmeden geçip gitme; o sezse de görmemiş ve bilmemiş olarak kalmaya ve bununla “iye”nin zarar vermesini engellemeye çalışmayı görmek gerekmektedir (Süleymanov 2004: 240).

Toplumların eski zamanlarına ait bu sembolik dil, sosyal işlevini zamanla genişletmiş ve değiştirmiştir. Toplumlara önderlik eden insanlar zaman içinde kendi menfaatleri doğrultusunda bu dili kullanmaya başlamışlardır. Bazı önemli meseleleri halktan gizlemek, halktan gizli birtakım işler yapmak konusunda bu ifade aracından faydalanılmıştır. Bazen de topluluklar arasındaki ilişkiler bu yolla belirlenmiş, şu veya bu topluluğun, milletin savaş gücü, askerleri hakkında bilgi edinilmiştir.

Bu durumda bilmecelelerin birçoğunda, insanoglunun sosyal ve kültürel bir varlık çizgisine ulaşmasının öyküsü; bilinen en eski geleneksel toplumsal haritaları olan ve insana hayata ve tabiata dair asırlar ve nesiller boyunca işlenmiş kültürel kodlar olan mitlerin/mitolojinin (Çobanoğlu 2002: 7), esatir unsurlarının izlerini, animistik ve totemistik döneme ait unsurları bulmak mümkündür. Ancak bu, bilmecelelerin hepsinin mitoloji ile alakalı olduğu anlamına gelmemelidir. Aksine bilmecelelerin birçoğunda insanın günlük hayat tarzı, onu ihata eden tabiat hadiseleri aynı zamanda maddi vasıtalar daha çok göze çarpmaktadır.

Bilmecelelerin mitolojiyle olan bağlarının (1) Sembolik/gizli dil ifadelerinin bilmece halini alması, (2) mitik hikâyelerin bilmecelelere konu olması ve (3) mitolojik

döneme hâkim animist ve totemist anlayışın bilmece metinlerine yansması şeklinde üç noktada toplamak mümkündür. Mit-bilmece ilişkisi bakımından ele alındığında, sözlü edebiyat türlerinin hepsi gibi bilmecelelerin de günlük hayattan ve inanışlardan bağımsız olmadıkları görülür. Birçok araştırmacının kabul ettiği gibi bilmecelelerin kökeninin mitolojiye bağlı olması ve fakat resmiyeti ve ihtişamı gerektiren mitin ve -eş zamanlı, ayrıca eğlenceli olan- bilmecelelerin sunum bağlamında birbirine fazlaca ters düştüğü ortadadır. Ayrıca muhteva bakımından mitlerin ihtişamlı ve resmî, bilmecelelerin doğal ve eğlenceli olmaları söz konusudur.

Bilmecelelerin bugün olduğu gibi yalnızca bir eğlence aracı olarak doğmadığını ileri süren görüşler, bilmecelelerin tarihini çok eski çağlara kadar götürürler ve onun başlangıçta daha ciddi görevleri, toplum hayatında özel bir önemi haiz olduğunu kabul etmektedirler. Bilmece sorma ve cevaplamanın ciddi işlevlerini yitirdiği dönemlerde, bilmeceleleri çözemeyenin sorana bir şehir bağışlaması; bazı bilmecelelerin sonundaki “ya bunu bileceksin ya bu gece öleceksin” şeklinde kalıplaşan ifadelerin yer alması, masallarda padişahın sorduğu soruyu bilemeyenlerin bedelini canıyla ödemesi vb. birtakım kanıtlar bilmecelelerin oluşum dönemlerindeki ciddi görevlerine göndermeler yapmaktadır.

Bilmecelelerin devletleri ilgilendiren işlerde oynadığı rolün niteliği ise masallarda ortaya çıkar. Seyidov (1971: 10) bilmecelelerin iki milletin savaşıp savaşmayacağı konusundaki belirleyiciliğinden bahseder. Birinin diğerine savaşlardan önce bilmeceleler yolladığını şayet bilemezse savaş ilan ettiğini kaydeder.

Bilmecelelerin ilk zamanlarda, genç kızlar ve erkeklere anlaşılması zor bilmeceleler sormak, sorulan bu sorularla karşı tarafın zekâsını bilgisini ve becerisini yoklayarak, beğenisini kazanmak ve bu yolla cevap veren erkeğin o kıza evlenme hakkını elde etmesi bu türün iş-

levsel özelliklerinden biridir. Birçok halkın masallarında bilmecelerin kız ile erkeğin evlenmesinde belirleyici olduğuyla ilgili zamanın izleri masal motifi olarak kendini gösterir (Şahin 1995: 8).

Türkiye’de bilmece sormanın işlevleri konusunda ilk ilişki ise imece usulü yapılan işlerle ilgili kurulmuştur. Tütün toplama, mısır ve fındık ayıklama, pamuk çekme gibi işler sırasında bilmece sormak, işleri kolaylaştıran ve hoş vakit geçirten bir fiil durumundadır (Başgöz 1974: 29; Başgöz-Tietze 1999: 36).

Bilmecelerin fonksiyonları üzerine çalışanlar zaman zaman bilmecelerin insan psikolojisiyle olan ilgisinden bahsetmişlerdir. Mesela William Hugh Jansen (1968: 231-241) bilmece yarışmalarında bilmeceyi soran ve çözen kişinin karmaşık hale getirilmiş olan birtakım soruları anlamak, başkalarının farkında olmadığı benzerlikleri bildiğini hissetmek suretiyle psikolojik bir tatmin yaşadığını belirtmektedir.

Bilmeceler anonimleşmelerine paralel olarak tarihteki sosyal ve dinî gücünü de yitirmiş ve halkın eğlence vasıtası haline gelmiştir. Bunun yanı sıra bilmeceler dünyayı yeni tanımaya başlamış nesnelere ve objeleri kavrayan çocukların kelime hazinelerinin ve muhakeme güçlerinin artmasında önemli bir rol oynamıştır.

Toplumların dinamik bir değişim sürecinden geçmesi ve pek çok eski geleneğin değişmesi veya yok olması kaçınılmazdır. Hal böyle iken bilmecelerin de eski işlevlerini sürdürmesini ve geleneğin kendini aynı yoğunlukta hissettirmesini beklemek doğru olmaz. Destan, efsane, mitik anlatıların zaman içinde masalsı bir hal alması gibi, öldürücü silahlarla savaşmak kadar ciddi, tehlikeli bir ölüm kalım savaşı olan bilmeceler de birtakım kültürel ve bilimsel gelişmelere paralel olarak değişmiş ve bir oyun ve eğlence unsuru haline gelmiştir. Bu durumda da bilmecelerde sorulan “şey”lerin büyüünü, sosyal ve dinî önemini kaybetmesi söz konusudur. Böylece bilmeceler her-

kesçe bilinen hale gelip, anonimleşerek bir zekâ oyunu ve eğlence vasıtası olur.

Toplumların her anlamda değişmeye başlamasıyla beraber gerek işlev bakımından gerekse takvime bağlı olarak anlamını giderek yitiren bilmeceler, günümüzde sadece eğlenme ve hoş vakit geçirme amacıyla özellikle kapalı toplumlarda muhafaza edilmiştir. Bilhassa kitle iletişim araçlarının olmadığı dönemlerde bilmecelerin büyükler tarafından bir kurala bağlı kalarak, sorulduğu ve yine belli kurallar çerçevesinde cevaplandırıldığı bilinmektedir.

Kavram, terim, köken, tarihi arka plan ve işlev bakımından kısaca izah edilmeye çalışılan bu sözlü kültür ürününün, aynı zamanda evrensel bir tür olması ve belli durum, nesne ve kavramların bütün toplumlarda benzer çağrışım ve imajları harekete geçirmesi sebebiyle, çeşitli ve genellikle kültürel ve coğrafi anlamda birbirinden oldukça uzak olan yerler için bile mukayese edildiğinde son derece yakın benzerlikler taşıdığı gözden uzak tutulmamalıdır. Aralarında dil ve kültür birliği olan boyların, kültürel unsurlarında ortaklıkların olması son derece doğal ve beklendiği bir durumdur. Türk dünyasında tarihî ve kültürel mirasın yeni kuşaklara taşınmasında yegâne bağ dildir. Türk sözlü kültür ürünlerindeki bu benzerliğin dil birliğinin yanında sosyal, kültürel değer yargılarında, dünya görüşlerinde, hayat algılarındaki ortaklık ve tarih birliğinde yattığı bilinen bir husustur. Tarihin derinliklerinden gelen, eski bir konuşmalık tür olan ve Türk kültürünün ve toplumunun şifrelerini gizleyen bilmecelerin, Türkiye’nin pek çok bölgesinde söylenen pek çok örneğine, Türkçenin konuşulduğu değişik coğrafyalarda rastlanmasını da bu dil ve kültür birliğiyle açıklamak mümkündür. Bilmecelere bu nazarla bakıldığında kendisini en doğru şekilde Codex Cumanicus’ta ifade eden, kadim ve sürekli olan bilmece geleneğine göre, Tatarlar veya Özbeklerde çok görülen bir bilmeceye, Yakutlarda veya Altay

diyalektlerinde de rastlamak mümkündür. Bilmecelerin şekil yapısı, kafiye ve redif düzenleri, konu tasnifleri, sorma ve cevaplama geleneği vb. bakımından da benzerlikler görülmesi kültür birliğinin başka bir göstergesidir. Türk bilmecelerinde son derece güçlü olan ve onları şiirsel bir üsluba kavuşturan imajlar veya mecazlar, bir yandan Türk insanının doğadaki nesnelere olan sıkı ilişkisine, maddi, manevi kültürüne ışık tutarken, diğer yandan da Türk insanının özgün buluşlarını, nükte, gözlemeleme ve onların gücünü ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak daha kalabalık araştırmacı gruplar ve daha fazla materyalle yapılacak çalışmalarla, yüzyıllardır farklı siyasi oluşumların, farklı coğrafyaların ve kültürlerin etkisi altında kalan bu geniş Türk dünyasının ortaklıklarının tespit edilerek, ortaklıklar listesinde yer almayan ürünlerinin de araştırılması kanaatimizce Türk kültürü açısından büyük önem taşımaktadır. Son yıllarda Türk dünyasıyla gelişen ilişkiler çerçevesinde yapılan mukayeseli folklor çalışmaları içinde bilmece türüne fazla değinilmemiş, üzerinde yeteri kadar durulmamıştır. Tespit ettiğimiz bu noksanlığı bir ölçüde giderebilmek amacıyla yapmış olduğumuz bu çalışmada bilmece türü üzerinden Türk dünyasının ortak düşünce, kabul, değer, bakış açısı gibi noktalarda pek çok şifresinin belirlenmesi hedeflenmiş ve bu çaba otuz üç konu başlığı altında sistematize edilerek amaçlanan sonuç ortaya konmuştur. Bu alanda tespit ettiğimiz yedi yüz ortak bilmece olmakla birlikte bunların tamamını vermek bir yazının sınırlarını aşacağı için, yayılma sahası bakımından geniş olan belli birkaç örnek vermekle yetinilmiştir.

Örnekler: Gök-Yıldız

<i>ttü</i>	Ağır halıyı silkemedim ☞ fak taşı dökemedim
------------	--

<i>btrk</i>	Ağırca alıyı çırpamadım ☞ facık daşları dökemedim
<i>çuvş</i>	Kıvak şınalık şince pir nuhrat
<i>gagz</i>	Büük kilim döşedili Onda papşoy ekili O kilim kaldırılmaz Cece tene toplanmaz
<i>kary</i>	Babam vergen ahçımı soyamadım Anan vergen halını suremedim
<i>kazr</i>	Bir palazım var, çırpı bilmerem Nahişi hırdadı saya bilmerem
<i>kırm</i>	Kök kiyizni kakamlayım ☞ fak taşın cıyalmayım
<i>krçy</i>	Ne barama – ne barama Balta uzun baralmayma Kök kiyizni kagalmayma Çawul taşını cıyalmayma
<i>krgz</i>	Oor kilem kagalbaymın Mayda taşı tere albaymın
<i>kumk</i>	Yayıvum ulla-yayıp bolmayman Çakam uvak-cıyıp bulmayman
<i>özbk</i>	Oğa ini ming botır Köm-kök gılamda yatır
<i>stvr</i> <i>trkm</i>	Ağır halımı kakabilmen Ovnuk dişimi dökebilmen
<i>trkm</i>	Ağır halım kaka bilmen Ovnuk daşın döke bilmen

Yıldız

<i>ttü</i>	Dam başına darı serdik
<i>afgn</i>	Tamğa tarı jaydım
<i>alty</i>	Buska budayım töğüldi
<i>çuvş</i>	Aslık tırne vit çul ıvıtrım
<i>haks</i>	Pusta pugday unım çaydım
<i>kazk</i>	Tam basına tarı caydım
<i>kazr</i>	Ham gümüşe ahşam serdim darını Seler vurub dedim darı beş hanı

<i>kklp</i>	Tam başına tarı caydım
<i>krçy</i>	Üy başında tarı sebdim
<i>krgz</i>	Talaaga taruu çatçım
<i>nogy</i>	Kazan tolı ak koz
<i>özbk</i>	Osmanga buğday saçdım
<i>tatr</i>	Öy başına tarı siptem
<i>yakt</i>	Balağan ürdüger çarpa toxton sítar ühü

Balık

<i>ttü</i>	O nedir ki veliçini velinas, kanadı var, kuyruğu var, Üçsa bile sahrada yaşayamaz
<i>alty</i>	Kanadı bar da bolzo Üçpay cat Budı cok to bolzo Cedijip bolbozing
<i>balk</i>	Kanadı var uçamaz Karada da kaçamaz
<i>başk</i>	Ayağı yuk-yöröy Kanatı var-osa almay
<i>blgr</i>	Kanadı var uçamaz Karada da kaçamaz
<i>gagz</i>	Biz yaşeeriz kuruda O yaşeer suda Var kanat, ama uçameer Yok bacak, ama kaçer
<i>gazr</i>	Kanadı var uçamaz Kıçı yohdur kaçabilir
<i>haks</i>	Azağı çoh çügür çörse Hus nimes hanattığ An nimes huzuruhtağ
<i>kazk</i>	Bir nesre kamatı bar uşa bilmes Üskanda cerdin közin basıp cürmes Sanınan karışa kalmay kuvsadagı Üstavga kol men sanın ebi kelmes *** Altı ayağı bar tal tayağı bar Arkasında kuyrığı bar Cerde cürüvi cok

<i>kazr</i>	Ganadı var uça bilmez Guru yerde gaça bilmez
<i>kbrs</i>	Guyruğu var ad deyil Ganadı var guş deyil
<i>kırm</i>	Kanatı bar uçalmay Arkası bar yatalmay Ayağı yok Artından Kaşka cüyruk yetalmay
<i>krgz</i>	Kanatı bar uçpayt Kuyruğu bar konboyt
<i>krph</i>	Kanadı var ucabilmez Guru yerde gaçabilmes
<i>lbnr</i>	Suga kerse mundag mundag yügüedo Kuyukka çıkısa camı yok
<i>özbk</i>	Kanatı bor uçmaydı Kuruklıkda yürmaydı
<i>tatr</i>	Koratı bar açmıy Ayacı yuk yürüy
<i>uygr</i>	Bir nersem bar, cenı baru egiz uçmas Mañgan çağda putliri yerge tegmės Yer bilen asmangiçe ot yansimu Tırnakçilik heçbir yeri otto köymes

İnek Memesi

<i>ttü</i>	Dört kardeş bir kuyuya taş atar
<i>osml</i>	Dört tatar Bir kuyuya taş atar
<i>alty</i>	Tört öl bir pedreke siydi
<i>blgr</i>	Dört kardeş bir kuyuya ok atar
<i>btrk</i>	Dört katar bir kuyuya taş atar
<i>gazr</i>	Dört gelinim var Dördü ola bir boyda Kör kuyuya daş atar
<i>kary</i>	Dört kelindeş Bir kuyuga ok atar
<i>kazk</i>	Tört tuvızkan bir şunkırğa kuyadı

<i>kbrs</i>	Dört gardaşdırlar beş deyil Akıdır yaşımı su deyil
<i>kurm</i>	Dört kelindeş bir kuyuğa ok atar
<i>kklp</i>	Tört mergen bir kudıkka ok atar
<i>krçy</i>	Tört adam bir uruga sıyına
<i>krgz</i>	Tört sarf bir oroogo kuyat
<i>nogy</i>	Dört derviş bir kuyıga tas atar
<i>özbk</i>	Tört mergan Bir kudukka toş otar
<i>tatr</i>	Dürt kilendeş ber koyıga uk atar
<i>trkm</i>	Dört dogan bir çukura tüyküerer
<i>tuva</i>	Dört kürk aynı yuvaya işer (Rusçadan tercüme)
<i>uygr</i>	Töt kalender bir kölçekke siyidu

Eyer

<i>uygr</i>	Serik balam içkiri Sakallari taşkiri
-------------	---

(İnna A'Tayna)-Balık-İncir

<i>ttü</i>	Sureler içinde mimsiz Hayvanlar içinde dilsiz Ağaçlar içinde gülsüz
<i>blgr</i>	Hayvanlar içinde dilsiz Meyvalar içinde gülsüz
<i>btrk</i>	Hayvanlardan dilsiz Meyvalardan gülsüz
<i>kazr</i>	Heyvanda dilsiz Bahçada gülsüz
<i>kerk</i>	Ağaçda gülsüz Kur'anda mimsiz *** Heyvanda dilsiz, ağaçda kalsız *** Kuranda mimsiz Ağaçda gülsüz Hayvanda dilsiz
<i>kırm</i>	Ayvanlarda tilsiz Meyvalarda gülsiz İnsanlarda yüzsiz
<i>kklp</i>	Tilsiz hayvan kördim Gülsiz miyva kördim (nar)
<i>krgz</i>	Canduudan tilsiz Cansızdan gülsüz
<i>özbk</i>	Kiyımlardan yengsiz Mevalardan gülsiz Taomlardan tuzsuz Hayvonlardan tilsiz
<i>tatr</i>	Surede "mim"siz Mivede gülsiz
<i>uygr</i>	Suni körse tinimsiz Hayvan içide tilsiz Altun tengge şirnilik Meve içi de gülsiz İkisiniñ kedrini Yep baksingiz bilisiz

Baş

<i>ttü</i>	Yedi delikli tokmak Bunu bilmeyen ahmak
<i>osml</i>	Yedi delikli tokmak Bunu bilmeyen ahmak

<i>balk</i>	Yedi delikli tokmak Bunu bilmeyen ahmak
<i>blgr</i>	Yedi delikli tokmak Bunu bilmeyen ahmak
<i>btrk</i>	Yedi delikli tokmak Bunu bilmeyen ahmak
<i>dbrc</i>	Bir tokmagım bar, yedi delikli
<i>dirm</i>	Yedi delikli tokmak Bunu bilmeyen ahmak
<i>gagz</i>	Edi delikli susak Onu bilmeen ahmak
<i>kary</i>	Bir eşik bir teşik
<i>kazk</i>	Bir tobıkta ceti cırtın
<i>kazr</i>	Bir gıllica yumağım var Yeddi delik-deşiği var *** Yeddi delikli tohmag Onu tapmayan ahmag
<i>kbrs</i>	Yedi delikli bir tohmag Bunu bilmeyen bir ahmag
<i>kerk</i>	Yeddi dellüklü tohmag Bunu bilmeyen ahmak
<i>kırm</i>	Yedi teşikli tokmak Onu bilmegen ahmak
<i>krçy</i>	Bir töbede ceti teşik
<i>krgz</i>	Bir tokmogum bar Tokmogumun ceti teşigi bar Çöo cuptan biröo tak Bu nimne oylop top
<i>kumk</i>	Bir töngekte yetti teşik
<i>nogy</i>	Bir töbede yeti teşik
<i>özbk</i>	Bir tobada yetti teşik
<i>stvr</i> <i>.trkm</i>	Yedi deşikli gıl yumag
<i>tatr</i>	Bir çulanda cidi işik
<i>trkm</i>	Yedi deşikli gıl yumak
<i>trnçi</i>	Kiçikkine kümbözüm barını tünlüki bar
<i>urml</i>	Yedi teşikli tohmag Anı bilmegen ahmak
<i>uygr</i>	Bir dövide yete töşük

Sümük

<i>ttü</i>	Karanlık yerden kadı gelir Beş halayık karşı varır Aldım ele vurdum yere Allah belasını vere
<i>blgr</i>	Karanlıktan iki hanım gelir Beş halayık karşı gider
<i>dbrc</i>	Karanlık üyden kelin kele Beş kolga karşı kele Aldım ele vurdum yere Allah belasını vere
<i>kary</i>	Karanlık üyden kelin kele Beş alayık karşısına kelir Aldım ele vurdum yerge Tanrı belasın bere
<i>kbrs</i>	Garannıgdan gadı gelir Beş halayık garşı gelir Alır ele vurur yere Allah musdakını vere
<i>kerk</i>	Yere attım atdım su mevçi Her anda bir du mevçi Allah belasını vire Kim bilir bu verici
<i>kırm</i>	Karanlık üiden kadı kele Beş halayık karşı dura Aldım ele urdum yere Allah belasını vere
<i>krz</i>	Cogorton kelgen eki kalça Ahtan kelgen beş kalça Alıp ursa çil parça
<i>uygr</i>	Men buyaktın baray Sen uyaktın kel Kara ciranıñ ağızıda uçrişeyli *** Koş erikka su kelse Beş dıbane beriptu

<i>kazr</i>	Seherden duraram haçaya minerem Heçesiz heç yana getmerem
<i>kırm</i>	Erte turdım Eki yolğa çaptım
<i>kklp</i>	Erte turdım eki ayır colga tüstim
<i>krz</i>	Zaar menem 0 0 M6pu(krg TDa) T .3çl(kazr)Tt-3.9333 -1.59

Pantolon

<i>ttü</i>	Sabahtan kalktım Çatal gıyuya sdüştüm
<i>ahsk</i>	Sabağınen kalkdım Çatal kuyuya düşdim
<i>alty</i>	Sen pir tolo par Men pir tolo parayın Ötküşke parıp tuştacarvıs
<i>kazk</i>	Erte turdım Eki ayır colga tüstim

<i>afgn.</i>	Afganistan Türkçesi
<i>ahsk.</i>	Ahıska Türkçesi
<i>alty.</i>	Altay Türkçesi
<i>balk.</i>	Makedonya-Kosova Türkçesi
<i>başk.</i>	Başkurt Türkçesi
<i>blgr.</i>	Bulgaristan Türkçesi
<i>btrk.</i>	Batı Trakya Türkçesi
<i>çuvş.</i>	Çuvaş Türkçesi
<i>dbrc.</i>	Dobruca Türkçesi
<i>dirm.</i>	Deliorman Türkçesi
<i>gagz.</i>	Gagauz Türkçesi
<i>gazr.</i>	Güney Azerbaycan Türkçesi
<i>haks.</i>	Hakas Türkçesi
<i>kary.</i>	Karay Türkçesi
<i>kazk.</i>	Kazak Türkçesi
<i>kazr.</i>	Kuzey Azerbaycan Türkçesi
<i>kbrs.</i>	Kıbrıs Türkçesi
<i>kerk.</i>	Kerkük Türkçesi
<i>kırm.</i>	Kırım Tatar Türkçesi
<i>kklp.</i>	Karakalpak Türkçesi
<i>krçy.</i>	Karaçay-Malkar Türkçesi
<i>krğz.</i>	Kırgız Türkçesi
<i>krph.</i>	Karapapah Türkçesi
<i>kumk.</i>	Kumuk Türkçesi
<i>lbnr.</i>	Lobnor Türkçesi
<i>nogy.</i>	Nogay Türkçesi
<i>özbk.</i>	Özbek Türkçesi
<i>stvr.trkm.</i>	Stavropol Türkmenleri
<i>tatr.</i>	Kazan Türkçesi
<i>trkm.</i>	Türkmen Türkçesi
<i>trnç.</i>	Tarañçi Türkçesi
<i>tuva.</i>	Tuva Türkçesi
<i>urml.</i>	Urumlu (Urum) Türkçesi
<i>uygr.</i>	Uygur Türkçesi
<i>yakt.</i>	Yakut (Saha) Türkçesi

NOTLAR

- 1) Geniş bilgi için bkz.,(Türkyılmaz 2007: 12-17)
- 2) Geniş bilgi için bkz.,(Türkyılmaz 2007: 17-20).
- 3) Geniş bilgi için bkz.,(Levy-Bruhl 2006: 67).

KAYNAKLAR

- Atalay Besim, 1992, *Divanü Lügati't- Türk Tercümesi, Cilt I-II*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Başgöz İlhan, 1974, "Türk Bilmecelerinin Fonksiyonları", [Çev: A.Levent Alpay], *Folklor Doğru (Bilmece Sayısı)*, 337, 29-38.
- Başgöz İlhan-Andreas Tietze, 1999, *Türk Halkının Bilmeceleri*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları / 2269
- Çobanoğlu Özkul, 2002, "Türk Mitolojisi", *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı, Türk Dünyası Edebiyat Tarihi Cilt I*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Efendiyev Paşa, 1981, *Azerbaycan Şifahi Halg Edebiyatı*, Bakü, Maarif Neşriyatı.
- Elçin Şükrü, 1989, *Türk Bilmeceleri*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Eliade Mircae, 1993, *Mitlerin Özellikleri*, İstanbul, Simavi Yayınları.

tanbul, Simavi Yayınları.

Geoz3es Robert A.- Alan Dundes, 1963, "Toward a Structural Definition of the Riddle" *Journal of American Folklore*, 76 (300), 111-118.

Huizinga Johan, 2000, *Homo Ludens*, İstanbul, Ayrıntı Yayınları.

Inan Abdülkadir, 1987, *Makaleler ve İncelemeler I*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İsanbet Nakiy, 1970, *Tatar Halık Tabışmaları*, Kazan, Tataristan Kitap Neşriyatı.

İsmayilov Hüseyin - Kurbanov Tacir, 2003, *Azerbaycan Folkloru Antologiyası, 8. Kitab (Ağbaba Folkloru)*, Bakü, Seda Neşriyat.

Jansen William Hugh, 1968, "Riddles-Do It Yourself Oracles" *American Folklore*, [ed. Tristram Coffin], III.

Levy-Bruhl Lucien, 2006, *İlkel Topluluklarda Mistik Deneyimler ve Simgeler*, Ankara, Dođu-Batı Yayınları.

Maranda Elli Köngäs, 1971, "Theozy and Practice of Riddle Analysis", *Journal of American Folklore*, 84, 51-61.

Sakaođlu Saim, 1979-1983, "Bilmece Terimi Üzerine Notlar", *Türk Kültürü Araştırmaları*, 17-21/1-2, 226-243.

Seyidov Nureddin, 1971, *Tapmacalar*, Bakü, Azerbaycan CCP Elmler Akademiyası, Nizami Adına Edebiyat İstitüsü, Elm Neşriyatı.

Seyidov Nureddin, 1973, "Tapmacaların Bazı Hususiyetlerine Dair", *Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatına Dair Tedkikler, Dördüncü Kitab*, Bakü, Elm Neşriyat.

Seyidov Nureddin, 1992, *Azerbaycan Tapmacaları Bilmeceleri*, [Haz.: Saim Sakaođlu, Ali Berat Alptekin, Esmä Şimşek], Elazığ, Elazığ Belediyesi Yayınları.

Süleymanov Ahmed, vd., 2004, "Başkurt Edebiyatı I" [Çev.: Metin Ergun, Gaynislam İbrahimov], *Başlangıcından Günümüze Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, Cilt 29, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.

Şahin İbrahim, 1995, *Aliylan Soltanı- Karaçay Halkını El Bergen Comakları*, Malatya, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilim.033

üksek Liİsası Tzi.